

JAN PAWEŁ II, List Apostolski *Vicesimus quintus annus*, w dwudziestą piątą rocznicę ogłoszenia Konstytucji Soborowej o Świętej Liturgii *Sacrosanctum Concilium*.

Do wszystkich Braci w Biskupstwie i w Kapłaństwie z pozdrowieniem i Apostolskim Błogosławieństwem

1. Upłynęło już dwadzieścia pięć lat od 4 grudnia 1963 roku, kiedy papież Paweł VI ogłosił Konstytucję o świętej Liturgii *Sacrosanctum Concilium*, zatwierdzoną wcześniej przez zgromadzonych w Duchu świętym Ojców Soboru Watykańskiego II.¹ Jest to z wielu względów wydarzenie niezapomniane. Konstytucja bowiem była pierwszym owocem Soboru, którego pragnął Jan XXIII dla odnowy Kościoła; przygotował ją szeroko rozwinięty ruch liturgiczny i pastoralny; stała się zwiastunem nadziei dla życia Kościoła i jego odnowy.

Dokonując reformy Liturgii, Sobór zrealizował w sposób szczególny swój podstawowy cel, jakim było: „Przyczynić się do coraz większego rozwoju życia chrześcijańskiego wśród wiernych, lepiej dostosować do potrzeb naszych czasów podlegające zmianom instytucje, popierać to, co może ułatwić zjednoczenie wszystkich wierzących w Chrystusie i umocnić to, co prowadzi do powołania wszystkich ludzi na łono Kościoła”.²

2. Rozpoczynając pasterską posługę na Stolicy Piotrowej, z naciskiem przypomniałem o „trwałym znaczeniu Soboru Watykańskiego II” i wyraziłem zdecydowaną wolę „doprowadzenia Soboru do skutku”. Podkreśliłem też wówczas, że „trzeba te płodne ziarna, jakie Ojcowie Soboru Powszechnego, karmieni Słowem Bożym, zasiali w dobrą ziemię (por. Mt 13,8,23), to jest ich wiarygodne nauczanie oraz decyzje duszpasterskie doprowadzić do dojrzałości w ten mianowicie sposób, jaki właściwy jest dynamizmowi życia”³. Później wielokrotnie rozwijałem różne punkty soborowego nauczania o Liturgii⁴ i przypominałem znaczenie Konstytucji *Sacrosanctum Concilium* dla życia ludu Bożego: w niej bowiem „można już było odkryć istotę tej eklezjologii, która następnie została przedstawiona przez zgromadzenie soborowe. Konstytucja *Sacrosanctum Concilium*, jako chronologicznie pierwszy dokument soborowy, antycypuje”⁵ Konstytucję dogmatyczną o Kościele *Lumen gentium*, a sama z kolei jest wzbogacona jej nauczaniem.

Będzie rzeczą stosowną, po upływie ćwierćwiecza, podczas którego Kościół i społeczeństwo doznały szybkich i głębokich przemian, ukazanie wagi tej Konstytucji Soborowej, jej aktualności w stosunku do wyłaniających się nowych problemów i trwałości zawartych w niej zasad.

I

ODNOWA WYTYCZONA PRZEZ TRADYCJĘ

3. Papież święty Pius V, odpowiadając na usilne prośby Ojców Soboru Trydenckiego, zatroskanych reformą ówczesnego Kościoła, zarządził reformę ksiąg liturgicznych, przede wszystkim *Brewiarza* i *Mszалу*. Ten sam cel przyświecał w ciągu następnych wieków Biskupom Rzymu, którzy troszczyli się o odnowę lub dokładnie ustalali kształt obrzędów i ksiąg liturgicznych, a później, od początku naszego stulecia, podejmowali zadanie bardziej generalnej reformy.

Święty Pius X powołał specjalną Komisję, której zlecił tę reformę, uważając, że jej realizacja będzie wymagała wielu lat; jednakże położył on pierwszy kamień pod tę budowlę, przywracając należne miejsce obchodom niedzieli i reformując *Brewiarz Rzymski*.⁶ Pisał on: „Zaprawdę wszystko to — według opinii ekspertów — wymaga wielkiej i długotrwałej pracy; dlatego musi upłynąć wiele jeszcze lat, zanim ta, rzecz można liturgiczna budowla... oczyszczona ze smutnych przejawów starzenia się, na nowo się ukaże w splendorze swojej godności i harmonii”.⁷

Pius XII podjął realizację wielkiego planu reformy liturgicznej ogłaszając Encyklikę *Mediator Dei*⁸ i powołując nową Komisję.⁹ On także podjął decyzje dotyczące niektórych ważnych elementów reformy, takich jak opracowanie nowej wersji Psalterza po to, aby ułatwić zrozumienie Psalmów,¹⁰ złagodzenie postu eucharystycznego dla ułatwienia przystępowania do Komunii świętej, zastosowanie w Rytuale żywych języków, a przede wszystkim reforma obrzędów Wigilii Paschalnej¹¹ i Wielkiego Tygodnia.¹²

We wstępie do *Mszалу Rzymskiego* z roku 1962 Jan XXIII umieścił oświadczenie, że „podstawowe zasady odnoszące się do reformy liturgicznej mają zostać powierzone Ojcom najbliższego Soboru ekumenicznego”.¹³

4. Ta reforma całej Liturgii odpowiadała powszechnej nadziei Kościoła. I rzeczywiście duch liturgiczny coraz bardziej obejmował niemal wszystkie środowiska i wyrażał się w powszechnym pragnieniu „czynnego uczestnictwa w świętych tajemnicach oraz w publicznej i w uroczystej modlitwie Kościoła”,¹⁴ a także rozszerzenia lektur Słowa Bożego. Reforma liturgiczna, połączona z odnową biblijną, z ruchem ekumenicznym, z porywem misyjnym i poszukiwaniami eklezjologicznymi, miała się przyczynić do globalnej odnowy całego Kościoła. Przypomniałem o tym w Liście *Dominicae Cenaе*: „Rzeczywiście istnieje ściśle i organiczne powiązanie między odnową Liturgii i odnową całego życia Kościoła. Kościół nie tylko działa, lecz wyraża się także w Liturgii, z Liturgii czerpie swe życiodajne moce”.¹⁵

Reforma obrzędów i ksiąg liturgicznych została rozpoczęta niemal bezpośrednio po ogłoszeniu Konstytucji *Sacrosanctum Concilium* i została zrealizowana w ciągu kilku lat dzięki wielkiej i bezinteresownej pracy dużej grupy ekspertów i pasterzy z wszystkich stron świata.¹⁶

W pracy tej kierowano się soborową zasadą wierności Tradycji i otwarcia się na prawowity postęp;¹⁷ dlatego można powiedzieć, że reforma liturgiczna jest ściśle tradycyjna, „ad normam Sanctorum Patrum”.¹⁸

II ZASADNICZE DYREKTYWY KONSTYTUCJI

5. Zasadnicze dyrektywy Konstytucji, które stanowiły podstawę reformy, nadal odgrywają swą rolę w prowadzeniu wiernych do czynnego sprawowania tajemnic, „pierwszego i niezbędnego źródła prawdziwie chrześcijańskiego ducha”.¹⁹ Dzisiaj, gdy już większość ksiąg liturgicznych została opublikowana, przetłumaczona i oddana do użytku, należy o tych zasadach stale pamiętać i nie ustawać w ich zgłębianiu.

a. Uobecnianie tajemnicy paschalnej

6. Pierwszą zasadą jest uobecnianie Tajemnicy paschalnej Chrystusa w Liturgii Kościoła, ponieważ „z boku umierającego na Krzyżu Chrystusa zrodził się przedziwny sakrament całego Kościoła”.²⁰ Całość życia liturgicznego koncentruje się wokół Ofiary eucharystycznej oraz innych sakramentów, skąd czerpiemy jako z żywych źródeł zbawienia (por. Iz 12,3).²¹ Dlatego musimy być świadomi tego, że przez „Tajemnicę paschalną Chrystusa zostaliśmy razem z Nim zanurzeni w śmierci, żeby z Nim też powstać do nowego życia”.²² Wierni uczestniczący w Eucharystii powinni naprawdę zrozumieć, że „ilekroć sprawujemy tę pamiątkę Ofiary Chrystusa, dokonuje się dzieło naszego odkupienia”.²³ Dlatego pasterze powinni z całą wytrwałością przygotowywać wiernych do sprawowania w każdą niedzielę przedziwnego dzieła, którego Chrystus dokonał w Tajemnicy swojej Paschy tak, aby oni z kolei mogli głosić je światu.²⁴ Dla wszystkich — pasterzy i

wiernych — noc paschalna powinna odzyskać swoją *niepowtarzalną wagę* w roku liturgicznym, do tego stopnia, by się rzeczywiście stała świętem wszystkich świąt. Ponieważ śmierć Chrystusa na krzyżu i Jego zmartwychwstanie stanowią treść codziennego życia Kościoła²⁵ i zapowiedź wiecznej Paschy,²⁶ pierwszym zadaniem Liturgii jest niestrudzone wprowadzanie nas na otwartą przez Chrystusa paschalną drogę, na której człowiek godzi się umrzeć, aby mieć życie wieczne.

7. Dla urzeczywistnienia swojej Tajemnicy paschalnej Chrystus jest zawsze obecny w swoim Kościele, przede wszystkim w czynnościach liturgicznych.²⁷ Dlatego Liturgia stanowi uprzywilejowane „miejsce” spotkania chrześcijan z Bogiem i z Tym, którego On posłał, Jezusem Chrystusem (por. J 17,3).

Chrystus jest obecny w Kościele gromadzącym się w Jego imię na modlitwie. I właśnie ten fakt sprawia, że chrześcijańskie zgromadzenie jest czymś, co stawia wymagania braterskiego otwarcia się — posuniętego aż do przebaczenia (por. Mt 5,23-24) — i godnej postawy wyrażającej się w gestach i w śpiewach.

Chrystus jest obecny i działa w osobie odprawiającego kapłana,²⁸ który nie tylko jest powołany do tej funkcji, lecz przez fakt otrzymanych święceń kapłańskich został posłany, aby działać „in persona Christi”. Tej godności powinna odpowiadać postawa wewnętrzna i zewnętrzna uwidoczniła także w szatach liturgicznych, w miejscu, które zajmuje i w słowach, które wypowiada.

Chrystus jest obecny w swoim Słowie, głoszonym w zgromadzeniu; ono to, wyjaśniane w homilii, powinno być słuchane z wiarą i przyswojone na modlitwie. To wszystko powinno objawiać się w godnym wyglądzie księgi i miejsca głoszenia Słowa Bożego, w postawie lektora, w jego świadomości, że jest rzecznikiem Boga wobec braci.

Chrystus jest obecny i działa mocą Ducha świętego w sakramentach, a w sposób szczególny i wzniosły (*sublimiori modo*) w Ofierze Mszy świętej pod postaciami eucharystycznymi,²⁹ także wtedy, gdy są one przechowywane w tabernakulum dla Komunii świętej, przede wszystkim chorych, oraz dla adoracji przez wiernych.³⁰ Pasterze mają obowiązek częstego przypominania w swych katechezach nauki wiary o tej rzeczywistej i tajemniczej obecności, którą wierni powinni żyć i którą teologowie winni zgłębiać. Wiara w obecność Pana zakłada pewne zewnętrzne oznaki szacunku dla kościoła, miejsca świętego, w którym Bóg objawia się w swojej tajemnicy (por. Wj 3,5), przede wszystkim podczas sprawowania sakramentów: rzeczy święte powinny być zawsze traktowane jako święte.

b. Czytanie Słowa Bożego

8. Drugą zasadą jest obecność Słowa Bożego. Konstytucja *Sacrosanctum Concilium* zalecała przywrócenie „czytań Pisma świętego, dłuższych, bardziej urozmaiconych i lepiej dobranych”.³¹ Głęboka racja tej odnowy została w ten sposób podana przez Konstytucję liturgiczną: „aby było oczywiste, że w Liturgii obrzęd i słowo są ze sobą ściśle związane”,³² a w Konstytucji dogmatycznej o Objawieniu Bożym: „Kościół miał zawsze we czci Pisma Boże, podobnie jak samo Ciało Pańskie, skoro zwłaszcza w Liturgii świętej nie przestaje brać i podawać wiernym chleb żywota tak ze stołu Słowa Bożego, jak i Ciała Chrystusowego.³³ Rozwój życia liturgicznego, a w konsekwencji rozwój życia chrześcijańskiego nie będą mogły być zrealizowane bez ciągłego pobudzania wiernych, a przede wszystkim kapłanów do „głębszej i żywej znajomości Pisma świętego”.³⁴ Dzisiaj Słowo Boże jest we wspólnotach chrześcijańskich znane lepiej, lecz prawdziwa odnowa stawia i zawsze będzie stawiać nowe wymagania, takie jak: wierność w zachowaniu autentycznego sensu Pism, szczególnie wtedy, gdy są tłumaczone na różne języki; sposób

przepowiadania Słowa Bożego tak, aby było rozumiane jako Słowo Boże; używanie odpowiednich środków technicznych; wewnętrzna predyspozycja głosicieli Słowa, aby w zgromadzeniu liturgicznym mogli dobrze spełniać swoją funkcję;³⁵ należyte przygotowanie homilii przez studium i medytację; zaangażowanie wiernych w uczestnictwo w „Stole Słowa”; upodobanie w modlitwie przez Psalmi; pragnienie, by jak uczniowie w Emaus, rozpoznać Chrystusa przy stole Słowa i Chleba.³⁶

c. Objawianie się Kościoła samemu sobie

9. Sobór chciał widzieć w Liturgii epifanię Kościoła, bowiem jest ona Kościołem trwającym na modlitwie. Sprawując kult Boży, Kościół wyraża to, czym jest w rzeczywistości: jeden, święty, katolicki i apostołski.

Kościół objawia się jako *jeden* według tej jedności, której wzorem jest Trójca święta,³⁷ przede wszystkim wtedy, gdy święty lud Boży uczestniczy „w tej samej Eucharystii, w jednej modlitwie, przy jednym ołtarzu pod przewodnictwem biskupa, otoczonego kapłanami i sługami ołtarza”.³⁸ W sprawowaniu Liturgii nic nie powinno zakłócać ani umniejszać tej jedności Kościoła!

Kościół wówczas objawia swą pochodzącą od Chrystusa świętość (por. Ef 5,26-27), gdy złączony w jedno ciało przez Ducha świętego³⁹, który uświęca i daje życie,⁴⁰ przekazuje wiernym poprzez Eucharystię i inne sakramenty, wszelkie łaski i Boże błogosławieństwo.⁴¹

W sprawowaniu Liturgii Kościół wyraża swoją *powszechność*, ponieważ w nim Duch Pana gromadzi ludzi wszystkich języków w wyznawaniu tej samej wiary⁴² i na całej ziemi, od Wschodu do Zachodu, składa Bogu Ojcu ofiarę Chrystusa i z Nim razem ofiaruje samego siebie.⁴³

Wreszcie, w Liturgii Kościół objawia swoją *apostolskość*, ponieważ wiara, którą wyznaje, oparta jest na świadectwie Apostołów; ponieważ w sprawowaniu tajemnic pod przewodnictwem Biskupa, następcy Apostołów lub kapłana wyświęconego w sukcesji apostołskiej, przekazuje wiernie to, co otrzymał z Tradycji apostołskiej; ponieważ sprawowanie kultu Bożego włącza go w misję głoszenia Ewangelii światu.

W ten sposób i nade wszystko w Liturgii jest głoszona, odczuwana i przeżywana Tajemnica Kościoła.⁴⁴

III

WSKAZANIA ODNOŚZĄCE SIĘ DO WPROWADZANIA ODNOWY ŻYCIA LITURGICZNEGO

10. Z powyższych zasad wypływają niektóre normy i wskazania, które winny rządzić odnową życia liturgicznego. Jeżeli dziś można uznać, że reforma Liturgii, taka jakiej chciał Sobór Watykański II, została już zrealizowana, to zadaniem do wykonania pozostaje wciąż jeszcze duszpasterstwo liturgiczne, które pozwoli z bogactwa Liturgii obficie czerpać moc spływającą z Chrystusa na wszystkie członki Jego Ciała, którym jest Kościół.

Ponieważ Liturgia jest realizowaniem Chrystusowego kapłaństwa, należy zawsze mieć żywą świadomość tego, co wyraziło się w stwierdzeniu ucznia wobec tajemniczej obecności Chrystusa: „to jest Pan!” (J 21,7). W naszych czynnościach liturgicznych nic nie jest ważniejsze od tego, że w sposób niewidzialny, lecz rzeczywisty, działa tu Chrystus przez swojego Ducha. Wiara ożywiana przez miłość, adorację, uwielbienie Ojca i cisza kontemplacji pozostaną zawsze naczelnym celem liturgicznego i sakramentalnego duszpasterstwa.

Ponieważ cała Liturgia jest przeniknięta Słowem Bożym, każde inne słowo musi pozostawać z nim w harmonii, przede wszystkim homilia, ale także śpiewy i komentarze. Niech żadne inne czytanie nie będzie wprowadzane na miejsce słów biblijnych i niech słowa ludzkie pozostają w służbie Słowa Bożego, nigdy go nie przesłaniając. Zważywszy, że czynności liturgiczne nie są czynnościami prywatnymi, lecz «kultem Kościoła, będącego sakramentem jedności»,⁴⁵ ich dyscyplina podlega wyłącznie hierarchicznej władzy Kościoła.⁴⁶ Liturgia należy do całego ciała Kościoła.⁴⁷ Dlatego nie wolno nikomu, ani kapłanowi, ani jakiegokolwiek grupie, na własną rękę niczego do niej dodawać, z niej ujmować lub w niej zmieniać.⁴⁸ Wymaganie wierności obrzędom i autentycznym tekstom liturgicznym jest wymaganiem „lex orandi”, które zawsze musi odpowiadać „lex credendi”. Brak wierności w tym zakresie może także dotknąć samej ważności sakramentów.

Jako kult Kościoła, Liturgia wymaga czynnego, świadomego i pełnego udziału w niej wszystkich, stosownie do stopnia święceń i urzędów:⁴⁹ wszyscy, zarówno świeccy, jak i duchowni, spełniając swą funkcję, powinni czynić tylko to, co do nich należy z natury rzeczy.⁵⁰ I dlatego Kościół, kiedy odpowiada to naturze obrzędów, daje pierwszeństwo celebrowaniu wspólnotowemu⁵¹, zachęca do starannego wychowywania ministrantów, lektorów, kantorów i komentatorów, aby spełniali prawdziwą posługę liturgiczną;⁵² przywrócił obrzęd koncelebry⁵³ i poleca wspólnotowe odprawianie Liturgii Godzin.⁵⁴

Ponieważ Liturgia jest wielką szkołą modlitwy Kościoła, uznano za rzecz dobrą wprowadzenie do niej języków żywych i poszerzenie zakresu ich używania — nie usuwając jednak łaciny, zachowanej przez Sobór dla obrządków łacińskich⁵⁵ — aby każdy mógł rozumieć i głosić we własnym języku wielkie dzieła Boże (por. Dz 2,11); zwiększono także ilość Prefacji oraz Modlitw Eucharystycznych, aby ubogacić skarbiec modlitwy i zrozumienie tajemnic Chrystusa.

Ponieważ Liturgia ma swoje wielkie znaczenie pastoralne, księgi liturgiczne przewidują możliwość jej dostosowania do zgromadzenia i do osób w nim uczestniczących oraz otwarcia się na ducha i kulturę różnych narodów.⁵⁶ Nowe opracowanie obrzędów zmierzało do odnalezienia szlachetnej prostoty⁵⁷ oraz znaków łatwych do zrozumienia, jednak pożądana prostota nie powinna przerodzić się w zubożenie znaków, lecz przeciwnie: znaki, przede wszystkim znaki sakramentalne, powinny posiadać możliwie największą wymowę. Chleb i wino, woda i olej, a także kadzidło, świece, ogień, kwiaty i prawie wszystkie rzeczy stworzone mają w Liturgii swoje miejsce jako ofiara składana Stwórcy oraz wkład w godność i piękno sprawowanego kultu.

IV KONKRETNE WPROWADZANIE REFORMY

a. Trudności

11. Należy przyznać, że wprowadzanie reformy liturgicznej borykało się z trudnościami wynikającymi z niesprzyjającej sytuacji, charakteryzującej się prywatyzacją spraw religijnych, negatywnym nastawieniem do wszelkich instytucji, zmniejszeniem się widzialnej obecności Kościoła w społeczeństwie oraz zakwestionowaniem osobistej wiary. Można także przypuszczać, iż przejście od zwykłej obecności, często raczej biernej i milczącej, do pełniejszego, czynnego uczestnictwa, dla wielu okazało się wymaganiem zbyt wielkim. Można było obserwować różne, także negatywne nastawienia do reformy: niektórzy nowe księgi liturgiczne przyjęli z pewną obojętnością lub też nie dołożyli żadnych starań, by je zrozumieć i by wyjaśnić motywy wprowadzonych zmian; inni, niestety, jednoznacznie

opowiedzieli się za zachowaniem dawnych form liturgicznych, widząc w nich jedyną gwarancję bezpieczeństwa wiary. Inni wreszcie wprowadzili nowości podyktowane ich fantazją, odchodząc od norm ustanowionych przez Stolicę Apostolską i Biskupów, zakłócając w ten sposób jedność Kościoła i pobożność wiernych, występując nieraz wprost przeciwko prawdom wiary.

b. Pozytywne rezultaty

12. To wszystko nie może przesłonić faktu, że tak pasterze, jak i lud chrześcijański, w swojej ogromnej większości, przyjęli reformę liturgiczną w duchu posłuszeństwa i z radosnym zapalem.

Dlatego musimy dziękować Bogu za przejście Jego Ducha w Kościele, którym było odnowienie Liturgii;⁵⁸ za stół Słowa Bożego, dziś z obfitością dostępny dla wszystkich;⁵⁹ za wielki wysiłek dokonany w całym świecie, aby dostarczyć chrześcijańskiemu ludowi tłumaczeń Pisma świętego, Mszałów i innych ksiąg liturgicznych; za pełniejsze uczestnictwo wiernych w Eucharystii i innych sakramentach przez modlitwę, śpiewy, postawę i milczenie; za posługi sprawowane w Liturgii przez świeckich i za zadania podjęte na mocy powszechnego kapłaństwa, w które zostali wszczępieni przez Chrzest i Bierzmowanie; za promieniującą żywotność wielu wspólnot chrześcijańskich, czerpiących ze źródła Liturgii.

Takie są więc racje przemawiające za tym, aby trwać wiernie przy nauczaniu Konstytucji *Sacrosanctum Concilium* i przy reformie, którą ona pozwoliła zrealizować. „Odnowa liturgiczna jest owocem najbardziej widzialnym całego soborowego dzieła”.⁶⁰ Przez wielu ludzi orędzie Soboru Watykańskiego II zostało zrozumiane przede wszystkim za pośrednictwem reformy liturgicznej.

c. Błędne zastosowania

13. Obok tych dobrodziejstw reformy liturgicznej, z ubolewaniem należy przyznać, że w jej wprowadzaniu miały miejsce pewne mniej lub bardziej poważne dewiacje.

Miały niekiedy miejsce niedopuszczalne opuszczenia lub dodatki, wymyślone obrzędy wychodzące poza ustalone normy, postawy lub śpiewy, które się nie przyczyniają do budowania wiary i ducha świętości, nadużycia w praktyce generalnego rozgrzeszenia, zacieranie różnic między kapłaństwem służebnym, związanym ze święczeniami, i kapłaństwem powszechnym wiernych, które posiada swój fundament w Chrzcie świętym.

Nie można tolerować tego, że niektórzy kapłani uważają się za uprawnionych do układania modlitw eucharystycznych lub zastępowania tekstów biblijnych tekstami świeckimi. Tego typu inicjatywy dalekie są od reformy liturgicznej samej w sobie i od ksiąg, które w związku z nią zostały opracowane, i są z nią wręcz sprzeczne, zniekształcają ją i pozbawiają lud chrześcijański autentycznych bogactw Liturgii Kościoła.

Biskupi winni położyć im kres, ponieważ w zakresie określonym przez prawo, kierowanie Liturgią należy do Biskupa⁶¹ i od niego „w pewnym stopniu pochodzi i zależy chrześcijańskie życie jego wiernych”.⁶²

V

PRZYSZŁOŚĆ ODNOWY

14. Konstytucja *Sacrosanctum Concilium* jednomyślnie wyraziła przekonanie kolegium biskupów, zgromadzonych wokół Następcy Piotra i wspieranych przez Ducha prawdy, którego przyrzekł Pan Jezus (por. J 15,26). Dokument ten nadal jest dla Kościoła oparciem na drogach odnowy i świętości, przyczyniając się do wzrostu autentycznego życia liturgicznego.

Zasady w nim zawarte mają także na celu nadanie takiego kierunku przyszłości Liturgii, aby reforma liturgiczna była coraz lepiej rozumiana i wprowadzana w życie. „I dlatego trzeba nadal dbać o nowe, *pogłębione wychowanie*, aby odkryć całe bogactwo, które zawiera w sobie nowa Liturgia”.⁶³

Liturgia Kościoła jest czymś znacznie większym aniżeli reforma liturgiczna. Dziś nie jesteśmy w takiej samej sytuacji, w jakiej byliśmy w roku 1963: nowe pokolenie kapłanów i wiernych, którzy nie znali ksiąg liturgicznych sprzed reformy, dziś w sposób odpowiedzialny działa w Kościele i w społeczeństwie. Nie można więc wciąż mówić o zmianie tak, jak mówiło się w czasie publikacji dokumentu, ale o coraz bardziej wnikliwym zgłębianiu Liturgii Kościoła sprawowanej według aktualnych ksiąg i przeżywanej przede wszystkim jako fakt porządku duchowego.

a. Formacja biblijna i liturgiczna

15. Najpilniejszym zadaniem jest formacja biblijna i liturgiczna ludu Bożego, pasterzy i wiernych. Już w Konstytucji zostało podkreślone, że „osiągnięcia tych rezultatów (uczestnictwa pełnego i czynnego całego ludu) nie można się spodziewać, jeżeli najpierw sami duszpasterze nie będą przeniknięci duchem i mocą Liturgii i nie staną się jej nauczycielami”.⁶⁴ To szeroko zakrojone dzieło powinno rozpoczynać się w Seminariach i w domach formacyjnych⁶⁵ i być kontynuowane przez całe życie kapłańskie.⁶⁶ Taka sama formacja, dostosowana do ich stanu, jest niezbędna także dla ludzi świeckich,⁶⁷ tym bardziej, że w wielu krajach są oni dziś powołani do podejmowania w coraz większym stopniu odpowiedzialności za wspólnotę.

b. Dostosowania

16. Innym ważnym zadaniem na przyszłość jest dostosowanie Liturgii do różnych kultur. Konstytucja podaje zasadę, wskazując, w jaki sposób mają postępować w tym względzie Konferencje Biskupów.⁶⁸ Zastosowanie języków narodowych nastąpiło bardzo szybko, nawet jeżeli niekiedy było to trudne w realizacji. Potem nastąpiło dostosowanie obrzędów, co stanowiło sprawę o wiele delikatniejszą, lecz równie konieczną. Pozostaje do wykonania duży wysiłek dalszego zakorzenienia Liturgii w niektórych kulturach, przy jednoczesnym przyjęciu od nich tych elementów, które można pogodzić z *prawdziwym i autentycznym duchem Liturgii*, z poszanowaniem *zasadniczej jedności Obrządku rzymskiego*, znajdującej wyraz w księgach liturgicznych.⁶⁹ Dostosowanie powinno uwzględniać fakt, że w Liturgii, a zwłaszcza w Liturgii sakramentów, jest *część, która nie może ulec zmianom*, ponieważ pochodzi z ustanowienia Bożego, a której Kościół jest stróżem, oraz *części, które mogą ulegać ewentualnym zmianom* i które Kościół może, a czasami nawet ma obowiązek dostosować do kultur ludów zewangelizowanych w ostatnich czasach.⁷⁰ Sprawa ta nie jest problemem nowym w Kościele: różnorodność liturgiczna może być źródłem ubogacenia, w innych zaś przypadkach przyczyną napięć, nieporozumień, a nawet schizm. Na tym polu zasada, że różnorodność nie powinna szkodzić jedności, jest oczywista. Jedność nie może się wyrażać inaczej, aniżeli w wierności wspólnej wierze, sakramentalnym znakiem, które Kościół otrzymał od Chrystusa, oraz hierarchicznej wspólnoty. Dostosowanie do kultur wymaga także nawrócenia serc, a jeśli to konieczne, także zerwania ze zwyczajami niezgodnymi z katolicką wiarą. Konieczne jest poważne przygotowanie teologiczne, historyczne i kulturowe oraz zdrowy sąd, aby rozpoznać, co jest konieczne, co pożyteczne, co zbędne lub wręcz niebezpieczne dla naszej wiary. „Zadowalający rozwój na tym polu może być tylko wynikiem stopniowego dojrzewania w wierze, która połączy w sobie duchowy osąd, teologiczną jasność i zmysł powszechności Kościoła w szeroko pojętej konkretyzacji”.⁷¹

c. Zwrócenie uwagi na nowe problemy

17. Wysiłek odnowy liturgicznej musi jeszcze odpowiadać na wymagania naszych czasów. Liturgia nie jest rzeczywistością czysto duchową.⁷² W ciągu tych 25 lat pojawiły się nowe problemy lub dawne nabrały nowego znaczenia, jak na przykład sprawa otwarcia się przed mężczyznami żonatymi możliwości przyjmowania święceń diakonatu; sprawa funkcji liturgicznych, które mogą być zlecone osobom świeckim, mężczyznom i kobietom; nabożeństwa liturgiczne dla dzieci, młodzieży i osób upośledzonych, czy problemy sposobów układania nowych tekstów liturgicznych, dostosowanych do potrzeb poszczególnych krajów. Konstytucja *Sacrosanctum Concilium* nie mówi o tych problemach, lecz wskazuje na ogólne zasady, mające koordynować oraz wspierać rozwój życia liturgicznego.

d. Liturgia i pobożność ludowa

18. W trosce o reformę i dla zapewnienia coraz większego rozwoju Liturgii,⁷³ należy koniecznie zwrócić uwagę na pobożność ludową chrześcijan i na jej stosunek do życia liturgicznego.⁷⁴ Nie można owej pobożności ludowej lekceważyć ani traktować jej z obojętnością czy pogardą, jest ona bowiem bogata w różnorakie wartości⁷⁵ i już sama w sobie wyraża religijne nastawienie wobec Boga. Jednak pobożność ta stale potrzebuje ewangelizacji, aby wiara, którą wyraża, stawała się wciąż bardziej dojrzała i autentyczna. Zarówno rozmaite nabożeństwa ludu chrześcijańskiego,⁷⁶ jak też inne formy pobożności są pożądane i godne zalecenia, pod warunkiem, że nie będą zastępowały ani nie będą mieszane z nabożeństwami liturgicznymi. Autentyczne duszpasterstwo liturgiczne potrafi się oprzeć na bogactwie ludowej pobożności, oczyszczać ją i poprowadzić ku Liturgii, jako dar ofiarny różnych narodów.⁷⁷

VI

RÓŻNE INSTYTUCJE ODPOWIEDZIALNE ZA ODNOWĘ LITURGICZNĄ

a. Kongregacja do spraw kultu bożego i dyscypliny sakramentów

19. Zadanie kierowania odnową Liturgii należy na pierwszym miejscu do Stolicy Apostolskiej.⁷⁸ Upływa w tym roku 400 lat od czasu, kiedy papież Sykstus V powołał do życia świętą Kongregację Obrzędów i zlecił jej obowiązek czuwania nad sprawowaniem Kultu Bożego, zreformowanego później na Soborze Trydenckim. święty Pius X ustanowił inną Kongregację do spraw Dyscypliny Sakramentów. Dla praktycznego wprowadzania w życie Konstytucji o Liturgii Soboru Watykańskiego II, Paweł VI utworzył specjalną Radę,⁷⁹ a później Kongregację Kultu Bożego;⁸⁰ te dwie instytucje wspólnie, kompetentnie i szybko wywiązały się ze zleconych im zadań. W nowej strukturze Kurii Rzymskiej, przewidzianej przez Konstytucję Apostolską *Pastor Bonus*, zakres świętej Liturgii został połączony w jedno i zlecony odpowiedzialności jednej dykasterii: Kongregacji do spraw Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. Do niej więc należy, z wyjątkiem spraw leżących w kompetencji Kongregacji do spraw Nauki Wiary,⁸¹ kierowanie i promocja Liturgii, której częścią zasadniczą są sakramenty, zachęcanie do rozwoju akcji duszpastersko-liturgicznej,⁸² popieranie różnych innych Instytucji oddających się sprawie apostołstwa liturgicznego, muzyki, śpiewu i sztuki sakralnej,⁸³ oraz czuwanie nad dyscypliną sakramentalną.⁸⁴ Jest to zadanie bardzo ważne, chodzi w nim bowiem przede wszystkim o wierne przechowanie wielkich zasad katolickiej Liturgii, ukazanych i rozwiniętych w Konstytucji soborowej oraz czerpanie z nich odpowiednich wskazań dla rozwoju i pogłębienia w całym Kościele odnowy życia liturgicznego. Kongregacja zatem będzie wspierać biskupów diecezjalnych w zadaniach odnoszących się do chrześcijańskiego kultu

Bożego i w kierowaniu tym kultem zgodnie z przykazaniami Bożymi i sprawami Kościoła.⁸⁵ Będzie ona pozostawała w ścisłym i pełnym zaufania kontakcie z Konferencjami Episkopatów we wszystkim, co dotyczy ich kompetencji na polu Liturgii.⁸⁶

b. Konferencje biskupów

20. Na Konferencjach Biskupów spoczywał poważny obowiązek przygotowania przekładów ksiąg liturgicznych.⁸⁷ Niekiedy konieczność zmuszała do używania tłumaczeń prowizorycznych które zostały zatwierdzone *ad interim*. Na obecnym jednak etapie należy zastanowić się nad pewnymi trudnościami, które pojawiły się później; należy zaradzić pewnym brakom czy nieścisłościom, uzupełnić niekompletne tłumaczenia; ułożyć lub zatwierdzić pieśni do użytku liturgicznego; czuwać nad poszanowaniem tekstów zatwierdzonych, opublikować wreszcie definitywną wersję ksiąg liturgicznych w takiej szacie graficznej, która byłaby godna sprawowanych Tajemnic.

Do prac nad przekładem, a także dla dokonania szerszej konfrontacji na terenie całego kraju, Konferencje Biskupów powinny były stworzyć Krajowe Komisje Liturgiczne i zapewnić sobie współpracę ekspertów w zakresie różnych dziedzin wiedzy i apostołstwa liturgicznego.⁸⁸ Należałoby teraz dokonać bilansu, pozytywnego lub negatywnego, działalności tych Komisji, wskazań i pomocy otrzymanych z ich strony przez Konferencje Biskupów, tak co do składu osobowego, jak i działalności. Rola tych Komisji będzie tym bardziej delikatna, gdy Konferencja ma zamiar zająć się zasadami dostosowania lub głębszej inkulturacji Liturgii.⁸⁹ stanowi to jeszcze jedną rację, by czuwać, ażeby w jej skład wchodziły osoby naprawdę dobrze przygotowane.

c. Biskup diecezjalny

21. W każdej diecezji Biskup jest głównym szafarzem tajemnic Bożych, jak również tym, który kieruje i czuwa nad całym życiem liturgicznym w powierzonym mu Kościele.⁹⁰ Kiedy Biskup sprawuje Liturgię wśród zgromadzonego ludu, wtedy objawia się tajemnica Kościoła. Dlatego trzeba, by Biskup był naprawdę przekonany o znaczeniu takich nabożeństw dla chrześcijańskiego życia jego wiernych. Powinny one być wzorem dla całej diecezji.⁹¹ Wiele należy jeszcze zrobić, by kapłanom i wiernym dopomóc w zgłębianiu obrzędów i tekstów liturgicznych, w zakresie troski o godność i piękno nabożeństw i miejsc świętych, w zainicjowaniu, na wzór Ojców Kościoła, „katechezy mistagogicznej” sakramentów. Ażeby dobrze wywiązać się z tych zadań, Biskup powinien powołać do istnienia Komisję lub kilka Komisji diecezjalnych, by pomagały mu w rozwijaniu akcji liturgicznej, muzyki i sztuki sakralnej w diecezji.⁹² Zaś Komisja diecezjalna będzie pracować według myśli i zarządzeń Biskupa i zawsze powinna móc liczyć na jego poparcie i zachętę do odpowiedniego wykonywania swoich zadań.

ZAKOŃCZENIE

22. Liturgia nie wyczerpuje całej działalności Kościoła, jak przypomina Konstytucja *Sacrosanctum Concilium*.⁹³ Pozostaje jednak jej źródłem i szczytem.⁹⁴ Jest przede wszystkim źródłem, bowiem w sakramentach wierni mogą odnaleźć obfitość wody łaski, która wypływa z boku Chrystusa ukrzyżowanego. Papież Jan XXIII zwykł był porównywać ją do miejskiej fontanny, do której przychodzą kolejne pokolenia, by zaczerpnąć wody żywej i zawsze świeżej. Liturgia jest także szczytem, ponieważ cała działalność Kościoła zmierza do wspólnoty życia z Chrystusem, w Liturgii zaś Kościół objawia się i przekazuje wiernym dzieło zbawienia, dokonane raz na zawsze przez Chrystusa.

23. Wydaje się, iż nadszedł czas, aby odnaleźć ten wielki powiew, który przynaglił Kościół wówczas, gdy Konstytucja *Sacrosanctum Concilium* była przygotowywana, dyskutowana, przegłosowana i zatwierdzona i kiedy były znane pierwsze zasady wprowadzenia jej w życie. Ziarno zostało zasiane: zaznało srogości zimy, lecz zakiełkowało i stało się drzewem. I rzeczywiście, chodzi tu o organiczny wzrost drzewa, które będzie tym potężniejsze, im głębiej zapuściło korzenie w glebę tradycji.⁹⁵ Chciałbym tu przypomnieć to, co powiedziałem na Zebraniu Komisji Liturgicznych w roku 1984: w dziele odnowy liturgicznej, której chciał Sobór, należy zważać na „zachowanie wielkiej równowagi między tym, co Boże, i tym, co ludzkie; hierarchią i wiernymi; tradycją i postępem; prawem i dostosowaniem; poszczególnym człowiekiem i wspólnotą; milczeniem i chóralnym uniesieniem. Tylko w ten sposób Liturgia ziemską będzie mogła związać się z Liturgią w niebie, gdzie... utworzy się jeden chór... by jednym głosem śpiewać chwałę Ojca przez Jezusa Chrystusa”.⁹⁶ Z takim pełnym nadziei życzeniem, które w sercu zamienia się w modlitwę, udzielał wszystkim mojego Apostolskiego Błogosławieństwa.

*W Rzymie, dnia 4 grudnia 1988 roku, w jedenastym roku Pontyfikatu.
Jan Paweł II.*

Przypisy:

1. AAS 56 (1964), ss. 97 — 134.
2. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 1.
3. Pierwsze orędzie do świata (17 października 1978): AAS 70 (1978), ss. 920 — 921.
4. Por. w szczególności: Enc. *Redemptor hominis* (4 marca 1979), 7, 18 — 22: AAS 71 (1979), ss. 268 — 269, 301 — 324; Adhort. Apost. *Catechesi tradendae* (16 października 1979): AAS 71 (1979) 23, 27 — 30, 33, 37, 48, 53 — 55, 66 — 68: AAS 71 (1979), ss. 1296 — 1297, 1298 — 1303, 1305 — 1306, 1308 — 1309, 1316; List *Dominicae cenae*, o tajemnicy i kulcie Eucharystii (24 lutego 1980): AAS 72 (1980), ss. 113 — 148; Enc. *Dives in misericordia* (30 listopada 1980), 13 — 15: AAS 72 (1980), ss. 1218 — 1232; Adhort. Apost. *Familiaris consortio* (22 listopada 1981), 13, 15, 19 — 21, 33, 38 — 39, 55 — 59, 66 — 68: AAS 74 (1982), ss. 93 — 96, 97, 101 — 106, 120 — 123, 129, 129 — 131, 147 — 152, 159 — 165; Adhort. Apost. *Reconciliatio et Paenitentia* (2 grudnia 1984): AAS 77 (1985), ss. 185 — 275, szczególnie nn. 23 — 33, ss. 233 — 271.
5. *Przemówienie do uczestników Zjazdu Przewodniczących i Sekretarzy Krajowych Komisji Liturgicznych* (27 października, 1984), 1: *Insegnamenti*, VII, 2 (1984), s. 1049.
6. Konst. apost. *Divino afflatu* (1 listopada 1911): AAS 3 (1911), ss. 633 — 638.
7. Motu proprio *Abhinc duos annos* (23 października 1913): AAS 5 (1913), ss. 449 — 450.
8. 20 listopada 1947: AAS 39 (1947), ss. 521 — 600.
9. święta Kongregacja Obrzędów, Sekcja Historyczna, n. 71, *Wspomnienie o reformie liturgicznej* (1946).
10. PIUS XII, Motu proprio *In cotidianis precibus* (24 marca 1945): AAS 37 (1945), ss. 65 — 67.
11. święta Kongregacja Obrzędów, Dekret *Dominicae Resurrectionis* (9 lutego 1951): AAS 43 (1951), ss. 128 — 129.

12. święta Kongregacja Obrzędów, Dekret *Maxima redemptionis* (16 listopada 1955): AAS 47 (1955), ss. 838 — 841.
13. Jan XXIII, List Apostolski *Rubricarum instructum* (25 lipca 1960): AAS 52 (1960), s. 594.
14. PIUS X, Motu proprio *Tra le sollecitudini dell'ufficio pastorale* (22 listopada 1903): *Pii X Pontificis Maximi Acta*, I, s. 77.
15. List *Dominicae cenae* (24 lutego 1980), 13: AAS 72 (1980), s. 146.
16. Por. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 25.
17. Por. *tamże*, 23.
18. Por. *tamże*, 50, *Mszał Rzymski*, Wprowadzenie, 6.
19. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 14.
20. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 5; *Mszał Rzymski*, Wigilia Paschalna, modlitwa po VII czytaniu.
21. Por. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 5 — 6, 47, 61, 102, 106 — 107.
22. *Mszał Rzymski*, Wigilia Paschalna, Odnowienie przyrzeczeń Chrztu.
23. *Tamże*, Msza Wieczerzy Pańskiej, Modlitwa nad darami.
24. Por. *tamże*, Pierwsza Prefacja z Niedzieli Zwykłej.
25. Por. Enc. *Redemptor hominis* (4 marca 1979), 7: AAS 71 (1980), ss. 268 — 270.
26. Por. List *Dominicae Cenae* (24 lutego 1980), 4: AAS 72 (1980), ss. 119 — 121.
27. Por. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 7; por. PAWEŁ VI, Enc. *Mysterium fidei* (3 września 1965): AAS 57 (1965), ss. 762, 764.
28. Por. święta Kongregacja Obrzędów, Instrukcja *Eucharisticum Mysterium* (25 maja 1967), 9: AAS 59 (1967), s. 547.
29. Por. PAWEŁ VI, Enc. *Mysterium fidei* (3 września 1965): AAS 57 (1965), s. 763.
30. Por. *tamże*, ss. 769 — 771.
31. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 35.
32. *Tamże*.
33. Konst. dogm. *Dei Verbum*, 21.
34. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 24.
35. Por. List *Dominicae Cenae* (24 lutego 1980), 10: AAS 72 (1980), ss. 134 — 137.
36. Por. *Liturgia Godzin*, poniedziałek IV Tygodnia, modlitwa z Nieszporów.
37. Por. *Mszał Rzymski*, VIII Prefacja z Niedzieli Zwykłej.
38. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 41.

39. Por. *Mszal Rzymski*, Modlitwa Eucharystyczna II i IV.
40. Por. *tamże*, Modlitwa Eucharystyczna III; Wyznanie wiary Nicejsko-Konstantynopolitańskie.
41. Por. *tamże*, Modlitwa Eucharystyczna I.
42. Por. *tamże*, *Uroczyste Błogosławieństwo* na Niedzielę Zesłania Ducha świętego.
43. Por. *tamże*, Modlitwa Eucharystyczna III.
44. Por. *Przemówienie* do uczestników Zjazdu Przewodniczących i Sekretarzy Krajowych Komisji Liturgicznych (27 października 1984), 1: *Insegnamenti*, VII, 2 (1984), s. 1049.
45. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 26
46. Por. *tamże*, 22 i 26.
47. Por. *tamże*, 26.
48. Por. *tamże*, 22.
49. Por. *tamże*, 26.
50. Por. *tamże*, 28.
51. Por. *tamże*, 27.
52. Por. *tamże*, 29.
53. Por. *tamże*, 57; por. święta Kongregacja Obrzędów, Dekret Generalny *Ecclesiae semper* (7 marca 1965): AAS 57 (1965), ss. 410 — 412.
54. Por. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 99.
55. Por. *tamże*, 36.
56. Por. *tamże*, 37 — 40.
57. Por. *tamże*, 34.
58. Por. *tamże*, 43.
59. Por. Konst. dogm. *Dei Verbum*, 21; Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 51.
60. *Relacja* końcowa ze Zgromadzenia Nadzwyczajnego Synodu Biskupów (7 grudnia 1985), II, B, b, 1.
61. Por. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 22, 1.
62. *Tamże*, 41.
63. List *Dominicae Cenaе* (24 lutego 1980), 9: AAS 72 (1980), s. 133.
64. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 14.
65. święta Kongregacja Obrzędów, Instrukcja *Inter Oecumenici* (26 września 1964), 11 — 13: AAS 56 (1964), ss. 879 — 880; święta Kongregacja Wychowania Katolickiego, «*Ratio*

- fundamentalis*» dla formacji kapłańskiej (6 stycznia 1970), rozdz. VIII: AAS 72 (1970), ss. 351 — 361; Instrukcja *In ecclesiasticam futurorum* o formacji liturgicznej w Seminariach (3 czerwca 1979), Rzym 1979.
66. Por. święta Kongregacja Obrzędów, Instrukcja *Inter Oecumenici* (26 września 1964), 14 — 17: AAS 56 (1964), ss. 880 — 881.
67. Por. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 19.
68. Por. *tamże*, 39.
69. Por. *tamże*, 37 — 40.
70. Por. *tamże*, 21.
71. *Przemówienie* do grupy Biskupów z Konferencji Episkopatu Zairu (12 kwietnia 1983), 5: AAS 75 (1983), s. 620.
72. Por. *Przemówienie* do uczestników Zjazdu Przewodniczących i Sekretarzy Krajowych Komisji Liturgicznych (27 października 1984), 2: *Insegnamenti*, VII/2 (1984), s. 1051.
73. Por. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 1.
74. Por. *tamże*, 12 — 13.
75. Por. PAWEŁ VI, Adhort. apost. *Evangelii nuntiandi* (8 grudnia 1975), 48: AAS 68 (1976), ss. 37 — 38.
76. Por. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 13.
77. Por. *Przemówienie* do Konferencji Biskupów Abruzji i Molise podczas wizyty „ad limina” (24 kwietnia 1986), 3 — 7: AAS 78 (1986), ss. 1140 — 1143.
78. Por. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 22, 1.
79. List apost. *Sacram Liturgiam* (25 stycznia 1964): AAS 56 (1964), ss. 139 — 144.
80. Konst. apost. *Sacra Rituum Congregatio* (8 maja 1969): AAS 61 (1969), ss. 297 — 305.
81. Konst. apost. *Pastor Bonus* (28 czerwca 1988), 62: AAS 80 (1988), s. 876.
82. Por. *tamże*, 64, *l.c.*, ss. 876 — 877.
83. Por. *tamże*, 65, *l.c.*, s. 877.
84. Por. *tamże*, 63 i 66, *l.c.*, ss. 876 i 877.
85. Por. Konst. dogm. *Lumen gentium*, 26; Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 22, 1.
86. Por. Konst. apost. *Pastor Bonus*, 64, 3: *l.c.*, s. 877.
87. Por. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 36 i 63.
88. Por. *tamże*, 44.
89. Por. *tamże*, 44.
90. Por. Dekr. *Christus Dominus*, 15.

91. Por. *Przemówienie do Biskupów włoskich* uczestniczących w kursie doskonalenia wiedzy o liturgii (12 lutego 1988), 1: «L'Osservatore Romano», 13 lutego 1988, s. 4.

92. Por. Konst. *Sacrosanctum Concilium*, 45 — 46.

93. Por. *tamże*, 23.

94. Por. *tamże*, 10.

95. Por. *tamże*, 23.

96. *Przemówienie* do uczestników Zjazdu Przewodniczących i Sekretarzy Krajowych Komisji Liturgicznych (27 października 1984), 6: *Insegnamenti*, VII/2 (1984), s. 1054.